

Notes a «L'expedició dels khàzars»*

Agustí Alemany i Vilamajó

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 5/10/1998

Les meves circumstàncies personals van impedir-me d'enllestir l'article en homenatge al professor Balasch com hauria desitjat; per això, aprofitant una recent estada de treball a Alemanya, m'he animat a redactar aquestes breus notes per polir-ne alguns aspectes i comentar-hi bibliografia de la qual encara no disposava aleshores.

Només havia pogut accedir al text georgià de la *K'art'lis C'xovreba* en la vella edició de M.F. Brosset (St. Petersburg 1849-50; reimp. N. Marr 1923 = M), que vaig trobar ja fa anys a Bonn (Kh. 47-48, n. 5); aquest estiu, però, vaig tenir ocasió de consultar a Tübingen un exemplar de l'edició més recent de S. Qauxč'išvili (T'bilisi, I-II, 1955-59 = Q), que col·laciona nous manuscrits i incorpora un ric aparat crític; quant al passatge sobre l'expedició khàzara (vol. I, p. 11-12), cal dir que, malgrat algunes lectures divergents¹ i una puntuació més generosa, és essencialment el mateix.

El *Durdzuket'i*, així com el seu epònim *Durdzuk*, que jo identificava (Kh. 47) amb els txetxens, es corresponen en realitat amb tot el grup vainakh o txetxeno-inguix.

Diverses inscripcions urartees esmenten campanyes dels reis Išpu(w)ine, Minuā, Argište I i Sardure II (s. IX-VIII aC) contra els *Lūšā*, *Kātarzā*, *Wiřiru/Uřēru* i *Etiuħe/ħe*, tribus provinents del sud de Transcaucàsia. Hom ha identificat *Kātarzā* i *Wiřiru* amb el *Klardžet'i* i l'*Odzrxē*, dues contrades del K'art'li occidental, mentre que *Etiuħe* recorda l'arm. *Utik'*, nom d'una província tocant al llac Sevan; en qualsevol cas, si la tradició georgiana respon a fets reals, aquests foren els veritables «targàmides»².

Lordkipanidze proposa que, a conseqüència de la destrucció del reialme de *Qulhā* pels cimmericis ca. 720 aC, el poble colc va dividir-se en dues parts, l'una a

* Notes complementàries a la darrera part («Grecs, assiris, cimmericis i escites») d'ALEMANY, A. (1998). «L'expedició dels khàzars: un paral·lel caucàsic d'Heròdot?». *Faventia* 20/2, p. 45-59 (citat «Kh.»); aquest afegitó s'integra també dins del projecte d'investigació PS94-0118 de la DGICYT.

1. Així e.g. Q 12, l. 1 *č'rdilosani*, 2 *T'uxarisi*, *Mtueris c'ixē*, 7 *motquenna*, 9 *t'vissa* = M 22, l. 10 *č'rdiloei'isani*, *T'uxarisisa*, *Mtkvris-c'ixē*, 14 *mostqvenna*, 16 *missa*, etc.

2. Cf. MELIKISCHWILI, G. (1980). «Urartu und das südliche Transkaukasien». *Georgica* 3, p. 35-36; DIAKONOFF, I.M.; KASHKAI, S.M. (1981). *RGTC* 9. Wiesbaden, p. 34-35, 48-49, 52, 102-3.

l'est del Pont Euxí (gr. *Κολχίς*, georg. *Egrisi*, la Còlquida clàssica) i l'altra a la seva costa sud-oriental, fet que explicaria per què Xenofont situa Trapezunt i Cerasunt «al país dels colcs» (*Anab.* iv, 8, 22; v, 3, 2 ἐν τῇ Κόλχων / Κολχίδι χῶρῳ)³.

En un complet estat de la qüestió sobre les incursions cimmèries i escites, Diakonoff considera la costa oriental de la mar Negra «impracticable / impossible for horsemen» (cf. Kh. 58, n. 40), i també suggereix, contra Heròdot, que els cim-meris travessaren els passos occidentals del Gran Caucas (Kluxor, Mamison-Alagir o fins i tot Darial)⁴; així mateix, situa Guriània (Kh. 57) al curs superior del riu Kura, entre el llac Čildir i l'actual Axalc'ixe, de manera que caldria cercar la «Cimmèria» (KUR.*ga-mir-ra*) de les cartes de Sargon II a la Geòrgia central, potser prop de Gori⁵.

Encara avui, hom sol derivar el georg. *gmiri* «heroi», oss.ir. *g^oymīry*, dig. *gumeri*, *gæmeri* «gegant» del nom dels cim-meris, que Holzer reconstrueix com **kmera- / kmeri-* «camperol» (?) < ide. **ghmero*⁻⁶. De fet, sembla que aquests, després de llur desfeta a mans dels escites, s'assentaren al nord-est de l'Àsia Menor, com demostra la forma *Gamirk'*, nom armeni de Capadòcia⁷.

Els oracles d'Asarhaddon (680-69 aC) es troben tan aviat en neobabiloni (NB) com en neoassiri (NA); segons una teoria de Jussi Aro, hom hauria usat el NB al principi del seu regnat, mentre que els documents en NA aparegueren gradualment a finals d'aquest; totes les notícies sobre els *Iškuzāja* (excepte SAA IV § 23) es troben en NB⁸.

En un sorprenent article, si més no, Janos Harmatta interpreta una inscripció en luvi jeroglífic (?) trobada en un fragment d'un plat d'argent procedent de la tomba «escita» de Ziwiye (Saqqez, SE del llac Úrmia, Kurdistan iranià) com «an adoption

3. LORDKIPANIDZE, O. (1996). *Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie. Neue Scholien*. Amsterdam, p. 74-75, n. 94; 154-55, n. 274; sobre els colcs a Trapezunt, C.M. DANOFF *RE S IX* (1962) 1034-35; LENDLE, O. (1995), *Kommentar zu Xenophons Anabasis (Bücher 1-7)*. Darmstadt, p. 288.
4. DIAKONOFF, I.M. (1985). «Media», a GERSHEVITCH, I. (ed.). *The Cambridge History of Iran 2. The Median and Achaemenian Periods*. Cambridge, p. 36-148 (esp. p. 89-109 i en concret 96, n. 4). El recent estudi d'IVANTCHIK, A.I. (1993). *Les Cimmériens au Proche-Orient* (Orbis Biblicus et Orientalis, 127). Friburg-Göttingen, només m'ha estat accessible a través d'una recensió del mateix DIAKONOFF a *JAOS* 115/3 (1995) 475-77.
5. DIAKONOFF, I.M. (1984). *The Pre-History of the Armenian People*. Nova York, p. 175, n. 253; cf. *CHI* 2 (1985) 95.
6. AIXÍ HOLZER, G. (1989). *Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*. Viena, p. 180-87 (val a dir que la «llengua incògnita» és la cimmèria); per a *gmiri* < *Κιμμέριοι*, cf. ASSATIANI, N.; BENDIANACHVILI, A. (1997). *Histoire de la Géorgie*. París, p. 32; per al georg. TSCHENKÉLI, K. (1965-74) *Georgisch-Deutsches Wörterbuch, I-III*, Zürich, vol. I, p. 199; per a l'oss. ABAJEV, V.I. (1958-95) *Istoriko-ètimologičeskij slovar' ose-tinskogo jazyka, 1-v*, Moscou-Leningrad, vol. I, p. 530.
7. Cf. C.F. LEHMANN-HAUPT *RE XI* (1921) 421; DIAKONOFF, *CHI* 2 (1985) 97, n. 3. Sobre els cim-meris a l'Àsia Menor, vegeu BOUZEK, J. (1983) «Les cimmériens en Anatolie», *Forme di Contatto e Processi di Transformazione nelle Società Antiche*. Pisa-Roma 145-61.
8. ARO, J. (1966). «Remarks on the Practice of Extispicy in the Time of Esarhaddon and Assurbanipal». *CRRAI* 14, p. 109-117 (esp. p. 114); cf. SAA IV (1990) p. lvi.

and adaptation of the Hieroglyphic Hittite alphabet (*sic*) to another language», en aquest cas «some Old Iranian dialect, apparently the language of the Transcaucasian Scythians»; i vet aquí que en llegeix una seqüència de signes com <par-ti-ta₅-wa₅> = *P_ṛta-tavah- «who has force for fighting», és a dir, el rei Προσοθύης/Bartatua (cf. Kh. 55-57), de manera que ens trobaríem davant d'un document redactat a la seva cort o cancelleria; el problema és que no ens ha pervingut cap altre monument epigràfic de la llengua dels escites i els trets d'aquest fan difícil de creure en el desxiframent del savi hongarès⁹.

La notícia d'Heròdot sobre una hegemonia escita (I 106, 1 ἐπι μὲν νυν ὀκτώ και εἴκοσι ἔτεα ἤρχον τῆς Ἀσίας οἱ Σκύθαι), així com el fet que els profetes esmenten junts «els regnes d'Urartu, Manna i Escítia» (Jer. 51, 27 *mamləkot Ararat Minni wə-Aškenaz*) i que la documentació neoassíria usa molt sovint el determinatiu KUR «país» aplicat als *Iškuzāja* (e.g. SAA IV §§ 20, 24, 67), per no parlar del poder efectiu que devia tenir Bartatua com per sol·licitar en matrimoni una filla d'Asarhaddon, ha fet conjeturar sovint l'existència d'un estat escita al Pròxim Orient¹⁰.

9. HARMATTA, J. (1990). «Herodotus, Historian of the Cimmerians and the Scythians», *Hérodote et les peuples non grecs*. Entretiens sur l'Antiquité Classique xxxv. Ginebra, p. 115-30. Sobre els jeroglífics (potser urarteus) de l'artefacte en qüestió, cf. DIAKONOFF *CHI* 2 (1985) 115: «whether they belong to a writing system is not at all clear»; és revelador el fet que HARMATTA (ibídem, p. 123, n. 19) cita de passada el capítol «The Scyths» (*CHI* 2 [1985] 149-199), obra de T. SULMIRSKI, qui creia que la tomba de Ziwiye era la de Bartatua (p. 172); com a exemple dels mètodes de HARMATTA, val a dir que, en només tres línies, el mot «rei» apareixeria dos cops, l'un com a ideograma (LUGAL) i l'altre en la forma inusitada <ki-š₃-a₄-á> = /xšaya/.
10. Per a les evidències arqueològiques a favor (i en contra), POGREBOVA, M.-N. (1984) «Les Scythes en Transcaucasie». *DHA* 10, p. 269-84, probable digest d'un treball obra de l'autora i de S. ESAJAN, «Skifskije meči i kinžali, obnaružennyje v Zakavkaz'je (Espases i punyals escites descoberts a Transcaucàsia)». *Vestnik obščestvennyx nauk AN Arm. SSR* 9, 1981; cf. també AWALISCHWILI, G. (1985). «Die Kimmerer und Skythen und Transkaukasien». *Georgica* 8, p. 44-46; tots dos contenen abundant bibliografia soviètica sobre el tema. Segons YUSIFOV, Y.B. (1982). «On the Scythians in Mannea», *Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honour of I.M. Diakonoff*, Warminster, p. 349-56, a mitjan segle VII aC «the two centres of the Cimero-Scythian coalitions [un amb Bartatua i l'altre amb Išpakaja] were considered as a united state, and this is the reason for the emergency of the tradition of the united Scythian state».